

SPOMENICI KULTA KABIRA IZ OSIJEKA

Izvorni znanstveni rad

UDK 904(497.5 Osijek)

73.032(497.5 Osijek) "01/03"

MIRKO BULAT

Umaška 11/3

HR - 31000 Osijek

Autor obrađuje 9 raznovrsnih spomenika s područja Osijeka, od mramora, vapnenca, gline, olova i pješčenjaka, koji bi po nekim elementima mogli stajati u vezi s Kabirima prastarim božanstvima tračko - frigijskog područja. Pokušat će se odrediti njihova datacija, namjena i nositelji.

U Muzeju Slavonije se već duže vrijeme nalazi nekoliko manjih predmeta od kamena, olova i gline, s osebujnim reljefnim ili plastičnim prikazima, koji većinom potječu s područja Donjega grada Osijeka (rimске Murse), ili se to može pretpostaviti: njima se u novije vrijeme priključilo još nekoliko sličnih. Iako su neki od ranije nađenih predmeta dosada bili bar ukratko publicirani (br. 1, 7 i 8) smatrali smo potrebnim da ih na ovom mjestu ponovno navedemo, kako bi dobili što potpuniju sliku. To će ipak biti teži zadatak, jer se radi o disparatnim spomenicima, većinom istrgnutima iz konteksta, koji su često samo u nekoj dalekoj međusobnoj vezi, te ih s kultom Kabira povezuje samo poneki element. Radi se o malo poznatim kultovima o kojima, zbog njihovog misterijskog karaktera, ne postoje gotovo nikakvi pisani podaci, a ne postoje ni neke pouzdane analogije iz bližih ili udaljenijih krajeva. I sami su naši spomenici uglavnom samo fragmentirani i često veoma oštećeni.¹

I. OPIS PREDMETA

1. Desni gornji ugao veće i masivnije ploče s reljefnim prikazima, od bijelog krupnozrnog mramora, koji se raspada, jer je objekt vjerojatno bio izvrnut požaru. Donekle su sačuvani gornji i desni

1. Unatoč svim nastojanjima, za nekoliko ovdje obrađenih predmeta (broj 1, 2, 5, 6 i 9) nismo mogli naći nikakve analogije u pristupačnoj nam literaturi, tako da i atribucija nekih od njih kultu Kabira i nije sigurna. U čitavoj Panoniji tragove njihovog kulta imamo još samo u Akvinkumu (Budimpešti), Intercisi (Dunap - Pentele) i Brigeciju (Ó - Szöny) (E. Tomas 1958., 31-40); za Akvinkum još i G. Alföldi 1961., 105), zatim u Topuskom (ibid.- Brunšmid 1907., 84 međutim tamo navedene Velike bogove smatra za dvanaest velikih / olimpijskih / bogova, a ne za Kabire), te u Lugu, ustvari u Osijeku.

rub, dok su lijeva i donja strana jako otučene, a stražnja nepravilno oklesana. U malo udubljenom i zaglađenom polju, koje gore završava blagim lukom u sredini, veoma su loše sačuvane dvije glave en face i nejasni prikazi. Prva s lijeve strane ženska s veoma oštećenim licem i kosom s uvojcima, izrađenima pomoću svrdla. Odmah do nje je veliki kopljastolistoliki vertikalni predmet, tako oštećene površine, da se ne može raspoznati što predstavlja. Dolje desno je druga - muška glava u poluprofilu prema lijevo. Ona ima frigijsku kapu i dugu kovrčavu kosu, a lice joj je možda bradato i nešto manje oštećeno, tako da se mogu razabrati oči, čelo i obrazi. Ispod nje razabiru se oba ramena te figure, s prebačenim hitonom. Kraj glave figure je veliki reljefni cvijet u obliku rozete čija se lijeva, dosta oštećena strana, stapa s lijevim rubom ploče. Sačuvana visina 16,5, širina 20, debljina 6,5 cm. Nalazište Osijek, dar F. Nubera krajem prošlog stoljeća.

Brunšmid 1899 / 1900., str. 39, sl. 15.

Inv. br. 749, sl. 1.

2. Desni gornji ugao pravokutne ploče od vapnenca s reljefnim prikazima. Sačuvani rubovi ploče su ravno oklesani, stražnja je strana uglačana, skoro polirana. Prednja strana ploče uokvirena je uskim, pola cm širokim ravnim rubom i podijeljena užom horizontalnom linijom u dva polja. U gornjem, užem polju je s lijeve strane prikazano žensko poprsje en face, s frizurom podijeljenom po sredini, koja je s lijeve strane oštećena, kao i rog polumjeseca koji joj viri iza lijevog ramena. Površina figure, koju možemo determinirati kao Lunu, je tako istrošena, da joj se jedva mogu razaznati crte lica i odjeće. Njoj s desne strane, okrenuta prema njoj,

1. Ulomak mramorne ploče s ostacima reljefa

stoji životinja s razmjerno velikom glavom (ovca ili pas). U donjem polju vidi se s lijeve strane muška glava, en face, pokrivena, kako se čini, frigijskom kapom. I ona je isto tako istrošena i oštećena, pa se teško mogu razaznati pojedine crte; nismo sigurni za tragove bojenja. Njoj s desne strane, tik uz rub ploče, je uski vertikalni duguljasti predmet, možda identičan onom na prvoj pločici.

Sačuvana visina 9,5, širina 7, debljina 3 cm.

Nalazište Osijek, dar M. Zuckera krajem prošlog stoljeća.

Neobjavljena.

Inv. br. 845 (prije 751), sl. 2.

3. Naga figurica Venere od sivkastog mramora / ? /, malo pognuta i zdepasta, s nepravilno ovalnom glavom na kratkom debelom vratu, s nepravilno po sredini rasčešljanom kosom, koja straga završava pundom. Sprijeda je pokriva uska traka ispod koje proviruju, kosim crticama označeni uvojci, gore je

oivičava niz polukuglastih bobaka. Nepravilno rađeno lice s očima s označena oba kapka, tubastim nosom, malim ustima i obrazima, je blago nasmješeno. Male dojke i uski bokovi označavaju njen djevičanski status. Gornji dio nesrazmjerno dugačkog tjela odvojen je od donjeg uskom horizontalnom crtom. Ruke su joj malo savinute u laktovima, s razmjerno velikim dlanovima i označenim prstima. Desna joj je šaka otvorena prema naprijed, dok je lijeva spuštена. Nešto deblje noge su joj skupljene i malo savijene u koljenima. Iako joj donji dijelovi nogu i stopala nedostaju, izgleda da je stajala na lijevoj, dok joj je donji dio desne noge bio malo povučen unazad. Na donjem dijelu lijeve noge sačuvali su se neznatni ostaci neke manje figurice koja je se doticala s te strane, dok joj od desnog boka počinje neki masivniji nastavak prema dolje, na koji se oslanja njena desna šaka, a koji se možda također nastavlja u neku manju figuricu-pratioca s te strane, jer je, sudeći prema jednostavno

2. Ulomak ploče od vapnenca s ostacima reljefa u dva polja

obrađenoj pozadini, bila potpuno naga, te je teško vjerojatno da se radi o ostacima spuznute odjeće. Sačuvana visina 22, širina 6, debljina 3 cm. Nalazište Osijek-Kalvarija, 1898. godine.² Neobjavljena.

Inv. br. 2248, sl. 3 a, b.

4. Manja, također naga figurica Venere od bijelog mramora, s jakom korozijom na donjem dijelu. Glava joj nije sačuvana, kao ni desna ruka, ni donji dio nogu. Na krilu spuštenom ljevicom drži okrajak plašta koji joj je straga, označen jednostavnim horizontalnim urezima, pokrivao donji dio nogu te sizao i na desnu stranu, kako to pokazuju njegovi neznatni ostaci na toj strani. Možda se ipak i tu radi o manjoj figurici ispred okrajka plašta, kao na grupi iz Sapaje (E. Tomas 1958, sl. 1) koja se tu nije sačuvala, a slična je mogla biti i s desne strane (?). Stajala je također na lijevoj nozi, s desnom povučenom malo unazad. Gornji dio tijela joj je malo povijen u desno, na ramenima su joj ostali pramenovi kose, dok su joj dojke veoma slabo izražene. Straga joj je gornji dio oblo zaglađen, dok

2. Na području Kalvarije 1898. godine nađeno, po Inventarnoj knjizi, i žensko poprsje od bijelog mramora, sa stiliziranom kosom pokrivenom velom, nabavljeno od J.Schmidta, koje je trenutačno nepristupačno, pa se ovdje ne uzima u obzir.

3. Figurica Venere - Afrodite od sivkastog mramora, en face

4. Manja figurica Venere - Afrodite od bijelog mramora

su na donjem dijelu, kako je rečeno, jednostavnim urezima prikazani nabori spuznutog plašta.

Sačuvana visina 10, širina 5, debljina 3 cm.

Nalazište Osijek, ostavština M. Zuckera 1903. godine.

Neobjavljena.

Inv. br. 2920, sl. 4.

5. Gornji dio noge šuplje muške figurice od svijetlo crvenkastosmeđe pečene gline (u fakturi i iznutra tamno sive), bez glave koja je bila na tankom visokom vratu, ali nije sačuvana kao ni donji dio trupa ni noge, s masivnom debelom ogrlicom s privjeskom na spuštenim ramenima. Lijeva, u laktu savijena ruka, bila je oslonjena na bok, a u desnoj uz tijelo gornjem dijelu priljubljenoj, i u laktu prema naprijed savijenoj ruci, držala je nesrazmjerno veliku lampicu, pa je naknadno spojena s tijelom. Straga su jednostavno ocrtane forme tijela.

Sačuvana visina 12, širina 11, debljina 7 cm.

Nalazište Osijek, bivši Trg Vladimira Nazora, (danas Trg bana Jelačića) navodno u iskopu za novu zgradu na mjestu 1944. godine srušene zgrade br. 25, poklon Đorđa Radanovića 1953. godine.

Neobjavljena.

Inv. br. 6118, sl. 5.

5. Gornji dio glinene muške figurice s ogrlicom i ostatkom lampice

6. Naga muška figurica od svijetlosmeđe pečene gline (u fakturi tamno sive), s ostacima sjajne crvenkastosmeđe prevlake, slična gornjoj. Glava joj također nije sačuvana kao ni desna ruka i predmet koji je njome držala (također nesrazmjerno velika lampica), ni veći dio punih raširenih debljih nogu. Na ramenima su sačuvani pramenovi duge kose, a na prsima slična masivna ogrlica s privjeskom kao na predhodnoj figurici, samo što ta ogrlica nije bila prikazana i straga. Lijeva joj je ruka, s urezima označenim prstima, također bila savijena u laktu i oslonjena na lijevi bok, s kojim je njen donji dio stolpljen. Straga su malo grublje, ali također zaglađeno prikazani obrisi tijela.

Sačuvana visina 16, širina 8, debljina 5 cm.

Nalazište Osijek, kao gore, predana od Đorđa Radanovića 1972.

Neobjavljena.

Inv. br. 11730, sl. 6.

6. Slična glinena muška figurica s ogrlicom i lampicom

7. Ulomak gornjeg dijela veće kultne posude od svijetle crvenosmeđe pečene gline, sa širokom vertikalnom ručkom i nenaglašenim rubom, sastavljen od više manjih ulomaka. Uz rub desno od ručke prilijepljene su dvije dječje glavice (vjerojatno dio vijenca koji je išao oko cijelog ruba posude), a ispod ručke je apliciran lav u skoku u desno, i krupni grozd desno od njega. Na širokoj, vertikalnoj, trakastoj ručki prikazana je vijugava reljefna zmija s kružno savijenim donjim krajem, i dva vrata i dvije glave s krestama i nalijepljenim kružnim očima, prilijepljenim također na rub posude. Tijelo zmijske je ukrašeno poprečnim crtama.

Sačuvana visina 14, širina 12, debljina stjenke 0,7 cm.

Nalazište Osijek, rov za vodovod duž južne strane Vukovarske ceste, nasuprot broja 71. Predao I. Mužnjaj 1959. godine.

D. Pinterović 1978., 141, T. LII, 1.

Inv. br. 7154, sl. 7.

7. Ulomak ruba, gornjeg dijela i ručke s reljefima, glinene kultne vaze, sastavljen od više ulomaka - pogled srijeda

8. Olovna pločica s prikazima podunavskih konjanika, tipa Dalj, varijante A (I. Iskra-Janošić 1966., 50), pačetvorinastog oblika, po sredini malo ispupčena. Reljefni prikaz u četiri zone nalazi se unutar polukružne edikule ukrašene astragalom,

8. Olovna pločica podunavskih konjanika nakon čišćenja

koju nose dva glatka stupa s jednostavnim bazama i listolikim kapitelima. U gornjim uglovima izvan edikule je po jedne savijena zmija, kako je to uobičajeno kod ovog tipa pločica. Prije čišćenja dobar dio pločice bio je pokriven debljom korozijom, pa su prikazi bili teže vidljivi, dok je sada nakon čišćenja vidljiv cijeli prikaz. U prvom redu odozgo, u sredini je prikazan Sol sa svojim četveropregom, zrakastom krunom i kuglom u lijevoj. Obučen je u hiton s dugim rukavima, preko kojeg je prebačena hlamida, a s lijeve i desne mu je strane po jedna zvijezda. Od konja, koji su prikazani po dva u svaku stranu, vide se glave, vratovi, prednje noge i gornji dio trupa. U drugom redu, u sredini vidimo uobičajenu žensku figuru en face, odjevenu u dugi potpasani hiton, koja u spuštenim rukama drži krajeve marame preko krila. Sa svake joj strane prilazi po jedan jahač, s desnicom podignutom na pozdrav, obučeni u kratki hiton i plašt, koji im vijori iza leđa. Lijevi stoji na ribi, a desni na opruženom truplu. Iza lijevog stoji ratnik u oklopu, sa štitom i kopljem, a iza desnog ženska figura u dugoj odjeći, s podignutom desnicom. U trećem redu vidimo također uobičajni prikaz: u sredini sjede tri osobe za ovalnim stolom, pokrivenim stolnjakom s resama, na kojem je pladanj s ribom, koju jedu. S lijeve strane s drveta visi ovca bez glave, kojoj

mladić s lijeve strane vadi utrobu. Njemu s lijeve strane nešto više osoba en face, također u kratkom hitonu, ali s ovnujskom maskom na glavi. S desne strane prilaze stolu dva naga mladića, koji se drže za ruke. I na kraju, u donjem, četvrtom redu, prikazani su s lijeva u desno: tronožni stolić sa savijenim nogama, lav u desno, amfora, savijena zmija u lijevo, i na kraju pijetao također u lijevo.

Visina 9,5, širina 7,7, debljina 0,25 cm.

Nalazište Osijek, dar F. Nubera 1895. godine.

J. Hampel 1905, str. 13, br. 73, i po njemu je navodi i V. Hoffiller 1905., str. 121.; I. Iskra - Janošić 1966., 52 (samo navod); D. Pinterović 1978., 141-142, TXIX, 3; M. Bulat 1989., fotografija str. 47.

Inv. br. 402, sl. 8.

9. Nepravilno oblikovani horizontalni prizmatični blok od lošeg pješčenjaka, s veoma grubo izvedenim plitkim reljefnim figurama unutar isto tako nepravilnog, niskog i uskog okvira, s tragovima crvene boje. Sa strana su prikazana dva nasuprotna konja s podugnutom desnom prednjom nogom, ispred kojih stoje dva ratnika sa šiljastim kapama, s

hitonom, plaštom i dugim hlačama /?/ što se bolje razabire kod lijevog, koji u desnici drži uspravljeno koplje s koničnim vrhom, dok ga desni drži u ljevici. Između njih je isto tako grubo prikazan car u kratkoj odjeći, s kopljem ukrašenog vrha u ispruženoj desnici, te ovalnim štitom u spuštеноj ljevici. Oči su mu označene krajnje primitivno, jednostavnim udubljenjima. S desne (njegove lijeve) strane ovjenčava ga nešto veća, isto tako grubo izvedena, lebdeća Viktorija, u dugoj odjeći, s krilima označenim grubim urezima. U lijevom gornjem uglu je grubo urezano IERI. Sve je teško prepoznati zbog izmrvljene površine bloka od lošeg krupnozrnog pješčenjaka. Blok je sa strana i straga grubo oklesan, odozgo zaglađen, ali neravan, i nema udubljenja za utore.

Visina 39, širina (debljina) 33, dužina 114 cm.

Nalazište Osijek, jugoistočna strana temelja iskopanih kod zaštitnih iskopavanja za iskop zgrade Medicinskog fakulteta u sjeveroistočnom dijelu terena Opće bolnice 1989. godine.³

Inv. br. 19748, sl. 8.

10. Prizmatički blok od pješčenjaka s rustikalnim reljefima dva božanstva s konjima, cara i Viktorije

3. Zahvaljujem kolegi Z. Bojčiću, voditelju iskopavanja, kao i kolegicama mr. sc. Jasni Šimić, Hermini Göricke-Lukić i Slavici Filipović, koje su, pored studenata arheologije iz Zagreba, učestvovalе u iskopavanju, na dozvoli za objavljivanje i odgovarajućim podacima. Materijal s iskopavanja je još u obradi, te će se, tek nakon završetka obrade i publiciranja ostalog materijala, moći donijeti točniji zaključci o eventualnom postojanju hrama na tom mjestu.

II. OPĆENITO O KULTU KABIRA

Kult Kabira, koji na neki način povezuje sve te veoma raznovrsne spomenike, veoma je starog porijekla, što dokazuje i njihovo prikazivanje u grčkoj mitologiji kao djece Urana čak i kao prvih bića koja su živjela na Zemlji (S. Osvalt., 1980. 168). Na veliku starost kulta upućuje i njihovo povezivanje s Argonautima koji su s Lemnosa otplovili na Samotraku, gdje su bili posvećeni u misterije Persefone i njenih slugu Kabeira, koji su spašavali mornare od brodoloma (Grevs 1969, 475). Oni isprva bijahu stvaralački bogovi vegetacije, a na Lemnosu bijahu podređeni Hefestu, koji im je dao čekić (Kern PWRE 1919., 1422.); štoviše, po mitu se iz braka morskog božanstva Proteja i Anhinoo rodila Kabiro, koja je s Hefestom imala Kadmilosa, a od ovog su potekla tri Kabira i tri Nimfe Kabiride (Kern PWRE 1919; 1424). Po Kernu je kult Kabira frigijskog porijekla (PWRE 1919; 1399 ff.); Frigijci su po njemu i donijeli kult Kabira na Lemnos (PWRE 1919; 1422). U svakom slučaju, njihov kult poječe s obala Male Azije i otoka Tračkog mora (Tomas 1958., 36), a proširio se po Makedoniji, Tesaliji, Beotiji, pa čak i na Siciliji, Egiptu i Mauretaniji (Kern PWRE 1919.). Središte njihovog kulta bila je Samotraka, gdje je prvi hram sagrađen još u šestom stoljeću pr. Kr., pregrađen u petom stoljeću, a još jedno svetište se gradilo između 281. i 265. godine pr. Kr. Pravi procvat kabirskog hrama počinje s Aleksandrom Velikim i Dijadosima, a nakon njihove propasti nastavili su ga Rimljani. Čak je i Hadrijan u drugoj polovici 123. g. posjetio Samotraku (Tomas 1958, 36). Na natpisima se samotračka božanstva spominju kao Megaloi Theoi (Veliki bogovi), a ne kao Kabiri. U Velike bogove dolaze dva kabirska para - jedan muški - stariji Aksiokers (Had) i mlađi Kadmil i jedan ženski - Aksioksa (Persefona) i Aksiera (Demetra). S njima je povezana i Afrodit, čiji je jedan nadimak Kabiera - majka Kabira i Kabirida (Tomas 1958., 36). Kao donosioci vina bili su u vezi s Dionisom, a budući da vode porijeklo od morskog božanstva Proteja, štitili su mornare kao i Dioskuri, pa su stoga i poistovječeni s njima (Osvalt 1980. 168). Po jednoj legendi, opsjednutom Asesosu došla su u pomoć dva mladića iz Frigije, po imenu Tot i On, donijevši sa sobom kutiju u kojoj se nalazio jedan sveti tajanstveni predmet Kabira. Zahvaljujući njihovoj pomoći, i Milet i Asesos oslobodiše se tiranina i uvedoše proslavljanje misterija (ibid.). O sadržaju njihovog mita ima malo podataka. Mitologija zna obično za tri Kabira - za dva brata

koji ubijaju trećega i odrubljenu mu glavu ukapaju na padinama Olimpa, umotanu u purpurnu maramu (Tomas 1958., 37). Ta legenda odnosi se na postanak misterija i povezana je s mitom o postanku metala (Eliade 1983., 110) (isti autor smatra Kabire za jednu od tajnih bratovština stare Grčke, povezanih s misterijama i istodobno s cehovima metalnih radnika - ibid.). U znakove Kabira, stoga spada čekić, a često drže u rukama riton. Iz njihovog svojstva morskih božanstava proizlazi da ih ponekad predstavljaju s ribom, ili kako sjede na nekoj ribi. Njihova životinja je delfin (pompiles) (ujedno i simbol Afrodite!), a glavu im često pokriva tračka mornarska kapa, piles. Njihov karakter morskih božanstava naručito naglašava purpurni veo, koji su nosili samo upućeni u misterije, a koji je u vezi s purpurnom trakom Afrodite (Tomas 1958., 37). U njihove znakove spada i ogrlica (Kern PWRE 1402), klas (Kern PWRE 1412), ovnova glava, phalos (Kern PWRE 1443), zmija s krestom (Tomas 1958., 39). Broj Kabira se mijenjao u pojedinim kulturnim mjestima, gdje se poštivalo i nekoliko Kabira, ili samo jedan, pri čemu je negdje prednost davana jednom, drugdje drugom Kabiru (Kern o. c. passim). S promjenom unutrašnjeg sadržaja kulta, tijekom vremena, došlo je, naravno, i do promjene plastičke koncepcije Kabira, mjesto starijeg bradatog muškarca dolazi mladić, a u rimsko doba i dječak (Tomas 1958, 37). Tijekom vremena njihov se kult stopio i s drugim mističnim kultovima - Mitre i Sola, Dioskura, Kibele i Demetre, kojima su vjernici votirali male reljefne olovne pločice, rjeđe kamene (Pinterović 1974 - 1975., 131). Velika koncentracija nalaza tih olovnih pločica opaža se baš na području i istočne Slavonije (Iskra - Janošić, 1966., karta u prilogu).

Ovaj će nam skraćeni pregled osobina i povijesti toga kulta dati oslonac za uključivanje naših, inače iz cjeline raznim okolnostima istrgnutih, objekata u okvire tog kulta, naravno uz veću dozu nesigurnosti zbog oštećenja samih spomenika, nepoznavanja točnih okolnosti nalaza, i nekih drugih elemenata.

ANALIZA SPOMENIKA

Mramorna ploča (br. 1) je, nažalost, tako fragmentarno sačuvana, a prikazi su joj tako oštećeni, da je teško o njoj bilo što reći. Ipak, veliki cvijet (čiji je donji dio oštećen), frigijska kapa prve figure s desna, kopljasto - listoliki predmet (možda klas?), ženska glava ispod koje je sačuvan neznatan ostatak lijevog ramena, iza kojeg možda proviruje vrh roga polumjeseca - sve su to elementi koji bi ukazivali na

neki maloazijski misterijski kult plodnosti; da li kabirski ne može se reći sa sigurnošću, jer nam je sadržaj njihovog mita zbog njegove tajanstvenosti ipak premalo poznat. Slično, da je previše fragmentaran i previše oštećene površine, mogli bi reći i za naš broj 2; za njega međutim, barem po obliku, podjeli na polja i načinu izrade figura, nalazimo neku analogiju u pločici iz Solina u Arheološkom muzeju u Splitu (Abramić 1940., 299 - 300, T. XIX, 1); na njoj nalazimo i uski duguljasti vertikalni predmet, ali uz njen lijevi rub. Na našoj pločici neobična je pojava četveronoge životinje u desnom gornjem uglu; ni kod ove pločice zbog velike fragmentarnosti, ne može se ništa određenije reći.

Naši brojevi 3 i 4 - mramorne figurice Venere - Afrodite, mogli bi se, možda, dovesti u vezu s kipićima Afrodite Kabeire iz Sapaje (Tomas 1958., 31 - 32), ukoliko pretpostavimo da su neznatni ostaci na bokovima tih figurica, ostaci manjih figurica njihovih pratilaca Kabira, odnosno s druge strane Amora i Psihe), kakovi se pojavljuju i na primjercima iz Akvinkuma, Intercise i Brigecija koje navodi E. Tomas (1958., 3 - 5). Naše figurice pokazuju, međutim, i znatne razlike, naročito prva, koja svojom zdepastom pojavom pokazuje lošiji rad. Nage glinene muške figurice s reljefnim ogrlicama i ostacima nesrazmjerno velikih svjetiljaka (tu bi očekivali ritone!) (naši brojevi 5 i 6), mogli bi se u Kabire ubrojiti po ogrlicama (Kern PWRE 1402 - Hierapolis u Frigiji), dok ostaci svjetiljaka govore možda više o njihovoj profanoj namjeni. Zanimljivo je da su blizu mjesta njihova nalaza, na južnoj strani bivšeg Trga Vladimira Nazora, (danas Trg bana Jelačića) nižu s istoka na zapad nalazi ulomka reljefne ploče i are Mitre, na području Saponije (Pinterović 1978. 139), are Silvana Augusta, na mjestu nove pošte 1970. godine (Pinterović 1978. 132), are Herculi Augusto od C. Valeriusa Mucianusa iz kraja 2. ili početka 3. st. (Pinterović 1978., 133), tri are u čast Jupitera Najboljeg Najvećeg, postavljene od konzularnih beneficijara iz doba prije i poslije markomanskih ratova (Pinterović 1978., 59 - 60) i nešto južnije, još početkom ovog stoljeća nađeni mali mramorni kip Merkura, za koji je Brunšmid pretpostavio doduše da je služio u ulozi Hermesa Psychopomposa kao ukras na vrhu stele mlade oslobođenice Primile (Pinterović 1978., 143), dakle, tu bi možda mogli pomišljati na svojevrsnu mursijansku kulturnu četvrt. Inače same figurice po stilu, fakturi, prevlaci i drugom odudaraju od drugih glinenih figurica, nađenih u Mursi (uspoređ. npr. Pinterović 1987., T. LV i LVI). Ulomak gornjeg dijela i ruba te ručke veće kultne

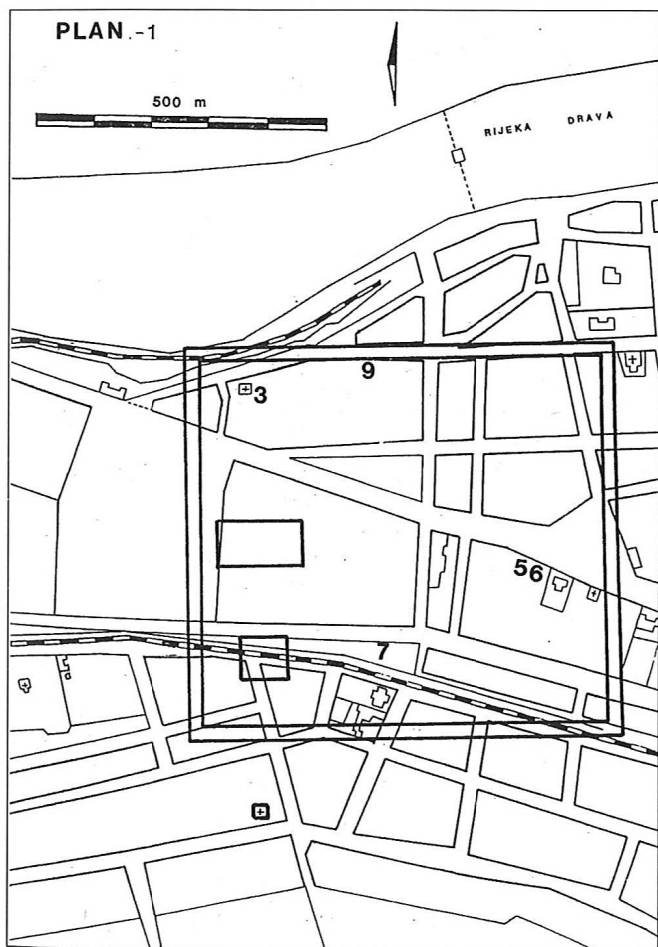
posude od gline s dječjim glavicama na rubu, kojima nigdje nismo našli analogije, na posudama aplikacijama lava i grozda, te reljefnom dvoglavom zmijom na ručki (br. 7), mogao bi se ovamo ubrojiti po dječjim glavicama koje liče na glavice dječjački prikazanih Kabira u mramornim reljefnim grupama, na proboj Afrodite Kabire iz Spaje, Akvinkuma (Budimpešte), Intercise (Dunapentele) i Brigecija (O - Szöny) (Tomas 1958., sl. 1, 3, 1958., 4, 5), a s druge strane, po dvoglavoj zmiji s krestom na ručki (Tomas 1958., 39) Slične zmijske s krestama (ali bez dječjih glavica na rubu!) pojavljuju se i na ručkama kratera s tri ručke iz Karnuntuma (Gassner 1990., 651-652), koja ih dovodi u vezu s kultom Mitre, Sabazija, Libera i Libere, a da još nisu izrađeni kriteriji za međusobno razlikovanje (Gassner 1990., 653-655-tamo navedene analogije za Karnuntum nisu mi poznate, niti mi je pristupačna literatura navedena na str.655!). Važan je njen zaključak da kod posuda iz Karnuntuma nije isključen ni neki sinkretistički kult (Gassner 1990., 653-655).

Olovna pločica podunavskih konjanika iz Osijeka (br. 8) zapravo je već nekoliko puta objavljena i vrednovana (Hampel 1905., 13) a br. 73 navodim po V. Hoffiller 1905. a, 121; I. Iskra-Janošić 1966., 52- samo navod s pločicom koja nije očišćena; D. Pinterović 1978., 141-142, nažalost s lošom fotografijom T. XIX,3) tako da ovdje samo navodimo da takove pločice u vezu s Kabirima dovode, među ostalim, prikazi zmijske u uglovima i u najdonjem redu, riba na stolu i pod jednim konjanikom, muške figure u trećem pojasu, koje s lijeve strane paraju ovna, a s desne se drže za ruke.

Sasvim posebno stoji prizmatični blok od pješčenjaka iz temelja neke zgrade u iskopu za Medicinski fakultet 1989. godine s krajnje rustikalnim reljefima cara, Viktorije i konjanika, koji djeluju, u neku ruku kao krajnje degenerirani izdanak prikaza na olovnim pločicama podunavskih konjanika. S Kabirima ih, međutim, veže, pored samih konjanika, koji su ovdje prikazani kao Dioskuri, stopljeni inače s Kabirima, još i riječi IERI-Sveti, uklesana u gornjem lijevom uglu bloka, inače iskvareno za grčki HIEROI (Kern PWRE 1919., 1404) ili s početka 2. st., odnosi se na Samotraku. Reljefi cara i Viktorije koji su tu zamenili središnju žensku figuru matronalne božice, ukazuju zapravo na stapanje kulta Kabira, odnosno podunavskih konjanika u kasno doba sa sarskim kultom, koji se krajem 3. stoljeća raširio i među donjim društvenim slojevima npr. u Akvinkumu (Alföldi 1961., 122).

ZAKLJUČCI

Zbog krajnje fragmentarnosti većine obrađenih predmeta, istrgnutih iz njihova konteksta, te zbog tajanstvenosti samog kulta koji nije ostavio gotovo nikakvih tragova o svom sadržaju u pisanim izvorima, kao i zbog oskudnih podataka o mjestu i okolnostima nalaza, nismo ni mi mogli dati mnogo novog o tom kultu u Mursi. Nalazi su suviše raznoliki, a podaci o mjestima nalaza sačuvani samo za neke predmete, pokazuju kako su bili dislocirani na više mjesta na urbanom teritoriju Murse (Plan 1), u kojoj se pojavljuju i spomenici o vjernicima i drugih sličnih, često i Mitri srodnih kultova - Sabazija, Kibebe, Dionisa, Serapisa, egipatskih kultova (Pinterović 1978., 135 -143; Bulat 1991., 40 s qq.). Osim već navedenog mjesta nalaza glinenih muških figurica s ogrlicama i svjetiljkama (br. 5 i 6) na južnoj strani bivšeg Trga Vladimira Nazora (danas Trg bana Josipa Jelačića), za figuricu br. 3 (Venera - Afrodita) možemo navesti da je nađena na bivšoj Kalvariji u sjeverozapadnom uglu

PLAN 1: Mjesto nalaza spomenika kulta Kabira s područja Murse - Donjega grada Osijeka (Brojevi odgovaraju brojevima predmeta u tekstu)

bolničkog područja (danas "Maternite"). Isto tako u sjeverozapadnom uglu rimske Murse, gdje je 1898. godine nađeno još jedno žensko poprsje od bijelog mramora, sa stiliziranom kosom pokrivenom velom (danas zbog evakuacije nažalost nepristupačno) pa ga nismo mogli uvrstiti u obradu, kao i nekoliko drugih antičkih predmeta među njima i jedna glinena figurica Kibebe na prijestolju (Pinterović, 1978., 138, T. LVI, 1). Dakle i ovdje bi se moglo govoriti o nekom mursijskom kulturnom području, na kojemu su registrirani i slabo sačuvani temelji neke kasnoantičke zgrade s apsidom iskopane na tom mjestu 1971. godine, a za koju se pretpostavlja da bi mogla biti bazilika mursijskog biskupa Valensa (neobjavljeno). Gornji dio kulture vaze od gline s glavicama Kabira, aplikacijama lava i grozda, te reljefnom zmijom na ručki, nađen je pak blizu ugla Vukovarske i bivše Miljanovićeve ulice, gotovo u središtu južnog dijela mursijskog područja. Kameni blok s konjanicima, carem i Viktorijom nađen je u sjeveroistočnom dijelu bolničkog područja, odnosno u sredini sjevernog ruba mursijskog područja (plan 1), uz temelje neke kasnoantičke zgrade za koju bi se moglo pretpostaviti da je bila hram (vidi bilješku 3), tim više što je tu nađena i jedna mala pozlaćena olovna pločica sa sasvim osebujnim prikazom. Dok za ploče br. 1 i 2 pretpostavljamo kako predstavljaju neki nepoznati mit o nekim orijentalnim misterijskim božanstvima (možda Kabirima), mramorne figurice 3 i 4 povezujemo s kultom Afrodite - Kabeire, kako to za svoje primjerke navodi E. Tomas (1958., 31 - 40). Glinene muške figurice s ogrlicama imale bi zbog ostataka svjetiljaka više utilitarni karakter, a kulturna vaza s Vukovarske cesta već svojim sadržajem ukazuje na sinkretički karakter kulta u kojem je korištena, a kojem su bili uključeni i Kabiri, i na čije se manje svetište može i tu pomišljati. To isto važi i za ovalnu pločicu podunavskih konjanika s nepoznatog mjesta u Osijeku (br.8), kojoj se kako je sad rečeno, priključila jedna nova i sasvim osebujna, s iskopa Medicinskog fakulteta. Kameni blok s reljefima s istog mjesta pripadao bi vjerojatno kasnoantičkom pretkršćanskom carskom kultu, u kojem su neku ulogu igrali i IERI Kabiri, predstavljeni kao Dioskuri.

Što se tiče radionica, u kojima su ti predmeti izrađeni, a koje možemo datirati u širokom rasponu od konca II. do početka IV. st., s naglaskom na III. st., pri čemu bi najkasniji bili svakako brojevi 8 i 9, to za brojeve 1, 2, 4 moramo pomišljati na neku stranu klesarsku radionicu, za 1 i 4 neku istočnu, a

za 2 neku lošiju iz rimske Dalmacije, možda iz zaleđa Salone. Za figuricu br. 3 i kameni blok br. 9 mogli bismo pomišljati na neku lošiju mursijsku radionicu, a za olovnu pločicu br. 8 na neku nepoznatu radionicu u Srijemu, možda Sirmij. Glinene muške figurice br. 5 i 6 su vjerojatno stranog porijekla, dok je kulturna vaza s Vukovarske ceste svakako domaći proizvod.

U nositelje bismo im mogli ubrojati tračke useljenike u Panoniju koncem II. i početkom III. st., kako to pretpostavlja za svoje primjerke iz Panonije E. Tomas (Tomas 1958., 38), a kojih je bilo i na području Murse (Pinterović 1978., 79 - 80). U obzir su mogli doći i vojnici tračkih jedinica u Donjoj Panoniji, koje se tu spominju od početka II. st. potom, npr. Ala I Thracum veterana sagittaria koja je još u 3. st. dobila popune iz Trakije (Mócsy 1962.,

620), te Cohors I Thracum c. R. koja je došla za Trajana i ostala do u kasnu antiku na jugu Donje Panonije

(Burgeneae - Novi Banovci) (Mócsy o.c. 624). Napominjemo da je s druge strane na Sapaji opet nađena opeka s pečatom Ale II Pannoniorum (E. Tomas 1958., 31), dakle međusobne veze su svakako postojale.

Na kraju bismo mogli reći da bi kabirski kult u Mursi potvrđivao i poznati natpis u čast Dii Magni Maiores et Sanctissimae Sanctitatis, uzidan u stražnji zid kalvinske crkve u Lugu (CIL III 3292) koji bi po Katančiću (P. Katancijus 1826., str. 44) bio nađen u Lugu, dok bi po Kolleru (Pinterović 1967., str. 54) ipak bio nađen 1785. g. u Osijeku. Time bi dobili ključni dokaz za taj kult u Mursi.

KRATICE

Acta Arch. Hung - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae - Budapest
 AÉ - Arhaeológiai Értesítő - Budapest
 CIL - Corpus inscriptionum latinarum - Berlin
 Op. arch - Opuscula archaeologica - Zagreb
 OZ - Osječki zbornik - Osijek
 PWRE - Pauly - Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft - Stuttgart
 RVM - Rad Vojvodanskih muzeja - Novi Sad
 VHAD n. s - Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva - Zagreb

AUTORI FOTOGRAFIJA

Br. 1 i 2 - N. Kes
 Br. 3 -8 i 10 - T. Kralik
 Br. 9 - J. Vranić

LITERATURA

- M. Abramić, 1925. M. Abramić, Poetovio, Ljubljana 1925.
 M. Abramić, 1940. M. Abramić, Novi votivni reljefi okonjenih božanstava iz Dalmacije, Serta Hoffilleriana (VHAD n. s. XVIII - XXI), 1940., str. 297-307.
 G. Alföldi, 1961. G. Alföldi, Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum, Acta Arch. Hung. 13, 1961., str. 103 - 124
 J. Brunšmid, 1899./ 1900. J. Brunšmid, Colonia Aelia Mursa, VHAD n. s. IV, 1899.- 1900., str. 21- 42
 J. Brunšmid, 1901. J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, IV, VHAD n. s. V, 1901., str. 128-137
 J. Brunšmid, 1906. /1907. J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, VHAD n.s. IX, 1906. -1907., str. 83 -184.
 M. Bulat, 1989. M. Bulat, Mursa - Osijek u rimsko doba, Osijek 1989.
 M. Bulat, 1991. M. Bulat, Novi votivni reljefi Dionisa iz Dalja i Osijeka, O Z XXI, 1991., str. 37 - 49
 M. Eliade, 1983. M. Eliade, Kovači i alkemičari, Zagreb 1983.
 V. Gassner, 1990. V. Gassner, Schlangengefäße aus Carnuntum, Der römische Limes in Osterreich Heft 36 / 2 - Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986. in Carnuntum, Wien 1990., str. 651 - 655 (656 9 R. Grevs, 1969. R. Grevs, Grčki mitovi, Beograd 1969.
 J. Hampel, 1905. J. Hampel, Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken, AÉ XXV, 1905,
 V. Hoffiller, 1905. V. Hoffiller, Olovna pločica sa zavjetnim reljefom iz Srpske Mitrovice, VHAD n.s. VIII, 1905., str. 118 - 128
 I. Iskra-Janošić, 1966. I. Iskra-Janošić, Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji, Op. arch. VI, 1966., str. 49 -68, Karta rasprostranjenosti i T. I - VI.
 M. P. Katančić, 1826. M. P. Katancsich, Istri adcolarum geographia vetus..., I. Budae 1826.
 A. Mócsy, 1962. A. Mócsy, Pannonia, PWRE Supplementband IX, Stuttgart 1962., 515 -776
 S. Osvalt, 1980. S. Osvalt, Grčka i rimska mitologija, Beograd 1980.
 D. Pinterović, 1967. D. Pinterović, Mursa u svijetlu novih izvora i nove literature, OZ XI, 1967., str. 23-65
 D. Pinterović, 1973.-1975. D. Pinterović, Nepoznata Slavonija, OZ XIV-XV, 1973.-1975., str. 123 -166
 D. Pinterović, 1978. D. Pinterović, Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek 1978
 E. Tomas, 1958. E. Tomas, Spomenici kulta Afrodite Kabiere u dunavskim provincijama carskih vremena, RVM 7, 1958, str. 31 -40